

ПІДГОТОВКА УЧИТЕЛІВ ГЕОГРАФІЇ ДО ВИКОРИСТАННЯ ЕКСКУРСІЙ В НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

PREPARATION OF FUTURE GEOGRAPHY TEACHERS FOR THE USE OF EXCURSIONS IN THE EDUCATIONAL PROCESS

В статті встановлено, що навчальні екскурсії дозволяють реалізувати дидактичний принцип зв'язку теорії з практикою, забезпечують формування громадських цінностей школярів, позитивно впливають на їхнє фізичне, психічне і соціальне здоров'я та мають інші важливі наслідки. Реформа освітньої системи актуалізує питання модернізації підготовки здобувачів вищої освіти педагогічних спеціальностей до даного виду діяльності. Політичні, економічні та соціально-культурні зміни, які відбуваються в країні, детермінують перегляд цілей та завдань шкільної краєзнавчої роботи, основною формою якої є навчальна екскурсія. Мета дослідження: проаналізувати діючу систему підготовки вчителів до організації краєзнавчих екскурсій, вказати шляхи її вдосконалення. Методи: аналіз теоретичних джерел, бесіди, педагогічне спостереження, узагальнення отриманої інформації. Результати: виявлено, що екскурсія – складна форма навчально-виховної роботи. Як складова краєзнавчої діяльності, вона передбачає формування соціальної, загальнокультурної, психолого-педагогічної та спеціально-практичної готовності вчителя, причому перші три компоненти з названих корелюються зі структурою готовності гίδα-екскурсовода. Шкільна екскурсія відрізняється від традиційної за функціями, метою та завданнями, тематикою та змістом, системністю, характером стосунків між екскурсоводом та групою тощо. Це впливає на технологію її розробки та проведення: основною задачею є організація навчальної діяльності учнів, що не беруть до уваги більшість вчителів. Висновок: формування здатності здобувача вищої освіти до проведення ефективних навчальних екскурсій з географії забезпечується введенням в навчальний план таких ОК як Географія, Краєзнавство, Теорія та методика навчання географії, Теорія та методика організації краєзнавчо-туристичної роботи, Вікова психологія, Теорія та методика виховної роботи, Польова практика та Педагогічна практика. **Ключові слова:** навчальна екскурсія, краєзнавчо-туристична робота, готовність вчителя до екскурсійної діяльності, технологія підготовки навчальної екскурсії.

The article states that educational excursions allow the implementation of the didactic principle of connecting theory with practice, ensure the formation of public values of schoolchildren, have a positive effect on their physical, mental and social health and have other important consequences. The reform of the educational system actualizes the issue of modernization of the higher education graduates pedagogical specialties training for this type of activity. The political, economic, social and cultural changes taking place in the country determine the revision of the goals and tasks of school local history work, the main form of which is an educational excursion. The purpose of the study: to analyse the current system of training teachers for the organization of local history excursions, to indicate ways of its improvement. Methods: analysis of theoretical sources, conversations, pedagogical observation, generalization of the received information. Results: it was found that an excursion is a complex form of educational work. As a component of local studies activity, it involves the formation of social, general cultural, psychological-pedagogical and special practical readiness of the teacher, what is more the first three of the named components are correlated with the structure of the tour guide's readiness. A school excursion differs from a traditional one in terms of functions, purpose and tasks, subject matter and content, systematicity, the nature of the relationship between the tour guide and the group, etc. This affects the technology of its development and implementation because the main task is the organization of students' educational activities, which most teachers do not take into account. Conclusion: the formation of the ability of the student of higher education to conduct effective educational excursions in geography is ensured by the introduction into the curriculum of such educational components as Geography, Local studies, Theory and methods of teaching geography, Theory and methods of organizing local studies and tourism work, Age psychology, Theory and methods of educational work, Field practice and Pedagogical practice.

Key words: educational excursion, local history and tourism work, teacher's readiness for excursion activity, excursion preparation technology.

УДК 911:372.891:371.233.4
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2023/65.1.17>

Щука Г.П.,

докт. пед. наук, професор,
професор кафедри географії та туризму
Закарпатського угорського інституту
імені Ференца Ракоці II

Сокол Т.Г.,

канд. пед. наук, доцент,
доцент кафедри спеціальних
туристичних дисциплін
Академії праці, соціальних відносин
і туризму

Гергей Л.Б.,

асистент кафедри географії та туризму
Закарпатського угорського інституту
імені Ференца Ракоці II

Постановка проблеми. Головною метою розвитку системи освіти в сучасній Україні держава визначає створення школи, в якій буде приємно навчатись і яка даватиме учням не тільки знання, але й уміння застосовувати їх у повсякденному житті [8]. Визначені Концепцією НУШ 10 ключових компетентностей учні повинні набувати в процесі діяльнісного підходу до навчання. Однією з ефективних діяльнісних форм організації навчально-виховного процесу є краєзнавчі екскурсії. Навчання на природі забезпечує залучення дітей до ідей та принципів сталого розвитку [3], формує

компетенції 21 ст., підвищує їхню фізичну активність [2], позитивно впливає на психічне та соціальне здоров'я [1] тощо. Простежується лінійна кореляція між результатами краєзнавчої освіти школярів та процесом формування їхніх громадянських цінностей.

Дослідження американських учених показали, що незалежно від статі, етнічної приналежності чи соціально-економічного статусу діти, які відвідують шкільні екскурсії, мають кращі оцінки (59%), вищі показники закінчення середньої школи (95%) і коледжу (63%) і більший дохід (щорічне

зростання на 12%). 89% опитаних підтвердили тривалий позитивний вплив екскурсій на їхню освіту та кар'єру [4]. Серед основних факторів, які визначають ефективність шкільних екскурсій і на які вказують усі науковці, є рівень компетентності вчителя.

Незважаючи на важливість шкільної краєзнавчої роботи, основною формою якої є екскурсії, увага держави до її організації носить швидше синусоїдальний, спіралевидний характер, аніж лінійний. За період незалежності такі сплески спостерігалися на початку 1990-х років (Постанова КМУ «Про Державну національну програму «Освіта» («Україна XXI століття»), 1993), потім – 2000-х (Указ Президента України «Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні», 2001) та в 2013 р. (Наказ МОН «Про затвердження Положення про Всеукраїнську краєзнавчу експедицію учнівської молоді «Моя Батьківщина – Україна»). Останні 10 років увага до шкільного краєзнавчого руху є незначною. Державна програма розвитку краєзнавства на період до 2025 р. залишилася проектом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Природно, що в період посиленої уваги до краєзнавчої роботи кількість наукових доробок даної тематики зростає, в інші часи – зменшується. Наразі кількість цих досліджень незначна і має здебільшого апробаційний характер (С. Алексєєва, В. Зейко, М. Мельничук, В. Наумчук, О. Непша, І. Трохимчук, В. Троценко, Д. Яровой та ін.). Проте, в більш «сприятливі» часи, вітчизняні вчені (В. Бугрій, О. Браславська, Л. Гайда, О. Колотуха, Є. Копилець, М. Крачило, В. Обозний, Б. Пангелов, Н. Пангелова, П. Тронько та інші) в своїх працях зверталися до розробки структури, форм та методів краєзнавчо-туристичної роботи, чим заклали міцний фундамент для подальшого її розвитку.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Посилення російської агресії актуалізувало питання формування свідомого громадянина, який здатний приймати відповідальні рішення та змінювати навколишній світ у відповідності до принципів сталого розвитку. Як показує практика, значна частина цих результатів може бути отримана через активізацію краєзнавчої роботи, але для цього потрібен вчитель, який володіє технологією її організації.

Мета статті: проаналізувати діючу систему підготовки вчителів до організації краєзнавчих екскурсій, визначити шляхи її вдосконалення.

Методологія та методи дослідження: аналіз теоретичних джерел, бесіди, педагогічне спостереження, узагальнення отриманої інформації.

Виклад основного матеріалу Екскурсія – колективне відвідування тривалістю до 24 годин з вихованцями, учнями, студентами визначних місць з освітньою, навчально-виховною, науковою,

пізнавальною чи розважальною метою у складі організованої групи під керівництвом педагога [7]. Навчальна екскурсія – це форма організації навчально-виховної роботи з учнями, спрямована на вивчення школярами при керівній ролі вчителя явищ, процесів, об'єктів через безпосереднє їх сприймання і спостереження в конкретному середовищі – природному або виробничому [6].

Так як екскурсія, як педагогічний процес, виступає засобом освіти, виховання і розвитку особистості учня, її вважають складною формою навчально-виховної роботи, що вимагає від педагога значних творчих зусиль, ґрунтовних знань про довкілля та методики організації навчальної діяльності учнів під час безпосереднього контакту з природою [13, с. 168]. Визначити, як саме готують майбутніх вчителів до організації шкільних екскурсій, дозволяє аналіз ОПП бакалаврів та магістрів спеціальності 014 Середня освіта (за предметними спеціальностями).

В результаті вивчення більше 50 ОПП спеціальності 014.07 Середня освіта (Географія) та робочих програм навчальних дисциплін встановлено, що здатність проводити навчальні екскурсії з географії формується у здобувачів в процесі опанування наступних ОК: географія (фізична / економічна / соціальна / політична / історична), краєзнавство (географія рідного краю); теорія і методика виховної роботи; теорія та методика навчання географії, педагогічна практика. В окремих випадках до цього переліку додається «Теорія та методика організації краєзнавчо-туристичної роботи».

Навчальні та навчально-методичні матеріали орієнтують здобувачів на опанування технологіями проведення екскурсій на рівні професійного гіда-екскурсовода. Це виглядає цілком логічно, оскільки проведений порівняльний аналіз вказує на значну подібність змісту компонентів, які визначаються в структурі готовності цих фахівців (див. Табл. 1).

Різниця полягає в тому, що в структурі готовності вчителя додатково визначається *спеціально-практична готовність*, яка передбачає наявність знань та вмінь правильно використовувати організаційні форми та методи краєзнавчої роботи в практиці реальної педагогічної діяльності [9, с. 34].

Проте, екскурсійна діяльність вчителя та екскурсійна діяльність гіда-екскурсовода не є ідентичними, оскільки шкільна екскурсія за рядом ознак відрізняється від традиційної (див. Табл. 2).

Результати порівняння вказують на те, що шкільна екскурсія відрізняється за своїми функціями, метою та завданнями, тематикою та змістом, системністю, характером стосунків між екскурсоводом та групою, зобов'язаннями тощо. В основі цих відмінностей – її приналежність до навчально-виховного процесу. Очевидно, що ця

Порівняльний аналіз структур готовності вчителя до організації краєзнавчої роботи та гіда-екскурсовода до екскурсійної діяльності

Компоненти готовності	Зміст компонентів	
	Вчитель	Гід-екскурсовод
Соціальна готовність	здатність усвідомлювати педагогічну самостійність краєзнавчої роботи: розвиває в особистості здатність осмислено орієнтуватися і самовизначитися в соціальному житті	здатність діяти соціально відповідально та свідомо
Загальнокультурна готовність	достатньо високий рівень загальної освіти і розвитку	спеціалізовані концептуальні знання: сучасні наукові здобутки, критичне осмислення проблем у сфері туризму та рекреації і на межі галузей знань
Психолого-педагогічна готовність	здатність особливим чином і в особливих умовах взаємодіяти з людьми	застосовувати навички продуктивного спілкування зі споживачами туристичних послуг

Джерело: складено за [9, с. 34; 11; 12].

Порівняння традиційних та шкільних екскурсій

Критерії для порівняння	Традиційна екскурсія під супроводом екскурсовода	Шкільна екскурсія під керівництвом вчителя
Функції	Загальноосвітня, культурно-просвітня, рекреаційна	Освітньо-пізнавальна, розвиваючо-виховна, соціалізуюча, рекреаційна, профорієнтаційна
Ціль	Культурно-просвітницька, організація дозвілля	Закріплення теоретичних знань, встановлення міжпредметних зв'язків, розвиток пізнавального інтересу, інтелектуальних та творчих здібностей учнів
Завдання	Розкриття обраної теми на матеріалі, доступному для споглядання	Вирішення навчально-виховної задачі на матеріалі, доступному для споглядання
Характеристика групи	Випадкова	Стабільна
Характер стосунків між екскурсоводом та екскурсантами	Епізодичні	Тривалі
Тематика та зміст	Залежать від попиту, соціального замовлення, диференційованого підходу до екскурсійного обслуговування населення.	Відповідають шкільним предметам
Системність	Епізодичні	Послідовні, систематичні
Підготовка екскурсовода	Готується особисто	Готує також екскурсантів
Обладнання	Портфель екскурсовода, технічні засоби	Портфель екскурсовода, технічні засоби та інструменти для проведення дослідної роботи учнями
Зобов'язання учасників після завершення екскурсії	Відсутні	Визначені вчителем, екскурсанти повинні виконати поставлені задачі

відмінність детермінує різницю і в технологічному процесі її підготовки. Розглянемо цей аспект більш детально.

Навчальні екскурсії бувають програмні та позаурочні. Темі програмних екскурсій визначаються Державними стандартами, проводяться вони під час та за рахунок уроків, тому обов'язкові для всіх учнів. Програмні екскурсії плануються заздалегідь, узгоджуються з керівництвом та іншими викладачами (на рахунок міжпредметних зв'язків) і вносяться в розклад. Їхня основна мета – закріплення теоретичних знань, встановлення міжпредметних

зв'язків та розвиток пізнавального інтересу школярів.

Програмні екскурсії також відрізняються за дидактичною метою. Залежно від місця у навчальній роботі виділяють:

- *вступні екскурсії* – проводяться перед вивченням певної теми уроку для зацікавлення учнів до сприйняття якимось явищем чи процесом;
- *поточні* – проводяться під час вивчення теми, допомагають засвоїти теоретичний матеріал, припускають знайомство з конкретними об'єктами або явищами в самій природі;

- *підсумкові (узагальнюючі)* – проводяться як завершальні і передбачають конкретизацію, систематизацію отриманих знань;

- *оглядові* – проходять як завершальний урок в кінці року, передбачають систематизацію понять та встановлення міжпредметних зв'язків.

Теми позапрограмних екскурсій визначаються компетентністю вчителя, інтересами учнів та особливостями розвитку території. Вони проводяться в позанавчальний час для членів гуртків, участь в яких є добровільною. Позанавчальні екскурсії вносяться в план роботи гуртка, який також узгоджується. Вони мають переважно дослідницькі цілі, не пов'язані з програмою предмету. Тобто, і перші, і другі екскурсії не можуть бути епізодичними, вони відразу вводяться в систему підготовки школярів.

Л. Воловик у змісті навчальних екскурсій з географії виділяє два основні напрями: 1) поглиблене вивчення учнями географічних об'єктів і явищ, які викликають у них особливе зацікавлення та відіграють значну роль у формуванні їхніх географічних компетентностей (ключових, міжпредметно-інтегральних, предметних); 2) формування у школярів умінь і навичок дослідницького характеру під час екскурсій на місцевості, з використанням різноманітних сучасних засобів навчання та у процесі роботи з різними джерелами інформації [5, с. 90].

Навчальні екскурсії мають дві частини: інформаційну та дослідницьку. Інформаційна частина передбачає розповідь і пояснення вчителя, дослідницька частина – це самостійна робота учнів, яка полягає в зборі та описі матеріалу. Співвідношення між цими частинами залежить від теми та завдань екскурсії, віку учнів. В програмних екскурсіях традиційно переважає інформаційна частина, в позанавчальних – дослідницька.

Отже, навчальна екскурсія, незалежно від того, програмна вона чи позапрограмна, передбачає активність учнів – підготовка до її проведення, виконання поставлених завдань під час екскурсії, і звітність по її завершенню. Рівень активності та залученості учнів на кожному етапі та в кожній екскурсії може бути різним, але в будь-якому разі він визначається і планується вчителем заздалегідь. Навіть, якщо екскурсію на об'єкті проводить професійний гід-екскурсовод, учні повинні отримати і виконати якісь завдання.

Проведення таких екскурсій вимагає від учителя ґрунтовних знань про довкілля та методики організації навчальної діяльності учнів під час безпосереднього контакту з довкіллям [13, с. 168].

Важливу роль відіграє при цьому вміння вчителя враховувати вікові та індивідуальні особливості свої учнів. Як показали численні бесіди з учителями та учнями, шкільні екскурсії лише в рідких випадках передбачають активність школярів. Це

може пояснюватися необхідністю додаткової підготовки, на що у вчителя немає часу, або ж недостатньою підготовкою вчителя до такого виду діяльності.

В педагогіці побутує переконання, що випускники педагогічних спеціальностей компетентні і в питаннях проведення шкільних екскурсій. З цим можна погодитися лише в тому випадку, якщо в процесі навчання було сформовано відповідні здатності.

З точки зору туризмології, екскурсійний метод донесення інформації відрізняється від лекційного так само, як і екскурсія відрізняється від урочної форми навчання. Ефективність екскурсійної форми навчання базується, в першу чергу, на таких особливостях екскурсійного методу, як наочність матеріалу, комплексний характер його сприйняття, сполучення показу, розповіді і руху в екскурсії тощо. В екскурсійній методиці виділяють чотири види наочності:

- словесно-образна (уявна) – картини і образи, які екскурсовод створює в уяві екскурсантів, користуючись прийомами показу і розповіді;

- зображувальна (ілюстративна) – ілюстративний матеріал, який дозволяє екскурсантам усвідомити, як виглядав той чи інший об'єкт або подія, яку вони не можуть побачити в природі;

- технічна – з використанням технічних засобів (магнітофона, планшета тощо);

- натурна – споглядання об'єктів у їхньому природному оточенні, звичному середовищі [10, с. 170].

Якщо перші три види можуть бути використані і в аудиторії під час лекції чи практичного заняття, то натурна наочність є основною ознакою екскурсійного методу і може бути використана лише в процесі проведення екскурсії. Вона набуває особливо важливого значення в краєзнавчих навчальних екскурсіях як основа для пізнання рідного краю.

Комплексний характер сприйняття екскурсійного матеріалу базується на включенні в пізнавальну діяльність всіх органів чуття – крім зору і слуху, також і нюху, дотику, смаку.

Показ в екскурсії завжди має аналітичний характер. В екскурсії «розповідають» самі об'єкти показу, а екскурсовод тільки «допомагає об'єктам розкритись», використовуючи, зокрема, прийоми розповіді. Неодмінною ознакою екскурсії є також рух – прискорений, уповільнений, з зупинками, що сполучає розумову активність екскурсантів з фізичною.

Все вищезазначене дозволяє доповнити перелік освітніх компонентів, які формують здатність вчителя географії до організації навчальних екскурсій школярів (див. рис. 1).

Вивчення географії забезпечує набуття необхідних знань у предметній області; краєзнавства – ґрунтовних знань про довкілля; теорія та методика

Рис. 1. Складові готовності вчителя географії до проведення навчальних екскурсій

навчання – здатність застосування різноманітних методів, засобів навчання і контролю; теорія та методика організації КТР – опанування технологією розробки та проведення екскурсій; вікова психологія – вміння враховувати особливості психічного розвитку особистості на різних вікових етапах; польова практика – проводити краєзнавчі дослідження; педагогічна практика – організувати навчальну діяльність учнів під час екскурсій; теорія та методика виховної роботи – управляти процесом виховання школярів.

Висновки. Результати дослідження дають змогу зробити висновок: навчальна екскурсія – складна форма навчально-виховної роботи. Як складова краєзнавчої діяльності, вона передбачає формування соціальної, загальнокультурної, психолого-педагогічної та спеціально-практичної готовності вчителя, причому перші три компоненти з названих корелюються зі структурою готовності гід-екскурсовода.

Проте, відмінність шкільної екскурсії від традиційної за функціями, метою та завданнями, тематикою та змістом, системністю, характером стосунків між екскурсоводом та групою тощо, додає специфіку в технологію її розробки та проведення. Вчитель повинен подбати про організацію навчальної діяльності учнів, навіть якщо екскурсію проводить професійний гід-екскурсовод.

Формування здатності здобувача вищої освіти до проведення ефективних навчальних екскурсій з географії забезпечується введенням в навчальний план таких ОК як Географія, Краєзнавство,

Теорія та методика навчання географії, Теорія та методика організації краєзнавчо-туристичної роботи, Вікова психологія, Теорія та методика виховної роботи, Польова практика та Педагогічна практика.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Jucker R. (ed), Au v. J. (ed.) High-Quality Outdoor Learning: Evidence-based Education Outside the Classroom for Children, Teachers and Society. *Springer*; 1st ed. 2022. 395 p.
2. Maihind, L., Krieger, T., Sidenius, G., Schipperijn, J., & Bentsen, P. (2019). A school excursion to a museum can promote physical activity in children by integrating movement into curricular activities. *European Physical Education Review*, 25 (1), 35–47. URL: <https://doi.org/10.1177/1356336X17700660>
3. Dale, N.F., L'Espoir Decosta, P.J.N. and Kelly, L. (2022), Transformative experiences on school excursions: Students as catalysts for sustainable tourism, Serafin, H. (Ed.) *Children in Sustainable and Responsible Tourism*, Emerald Publishing Limited, Leeds, p. 101–114. URL: <https://doi.org/10.1108/978-1-80117-656-920221007>
4. NEA Member Benefits (офіц. Веб сайт). How field trips boost-students-lifelong-success. URL: [https://www.neamb.com/work-life/how-field-trips-boost-students-lifelong-success#:~:text=The%20study%20found%20that%2C%20regardless,\(12%25%20higher%20annually\)](https://www.neamb.com/work-life/how-field-trips-boost-students-lifelong-success#:~:text=The%20study%20found%20that%2C%20regardless,(12%25%20higher%20annually))
5. Воловик Л. Розвиток пізнавального інтересу, інтелектуальних і творчих здібностей учнів у процесі навчальних екскурсій з географії. «*Scientia et Societas*». 2022. Vol. 2. 85–92. DOI: 10.31470/2786-6327/2022/2/85-92

6. Гришко С. В. Непша Я. Ю.. Навчальні екскурсії як форма організації навчально-виховного процесу при вивченні географії. Володимир-Волинський педагогічний коледж ім. А. Ю. Кримського: минувшина, сучасність, майбуття: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю, присвяченої 80-річчю освітнього закладу, (28 листоп. 2019 р., м. Володимир-Волинський). 2019. С. 332–334.

7. Інструкція щодо організації та проведення екскурсій і подорожей з учнівською та студентською молоддю / Наказ МОН України № 1124 від 02.10.2014. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1341-14#Text>

8. Нова українська школа. МОН. URL: <https://mon.gov.ua/ua/tag/nova-ukrainska-shkola>.

9. Обозний В.В. Краєзнавча підготовка вчителя: теоретичні і організаційно-практичні аспекти / За ред. проф. Л.П. Вовк. К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2001. 254 с.

10. Сокол Т.Г. Основи туристичної діяльності: Підручник / За заг. ред. В.Ф.Орлова. К.: Грамота, 2006. 264 с.

11. Стандарт вищої освіти за спеціальністю 242 «Туризм» галузі знань 24 «Сфера обслуговування» для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти. Наказ Міністерства освіти і науки України від 04.10.2018 р. № 1068. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishcha-osvita/zatverdzeni%20standarty/12/21/242-Turizm-bakalavr.21.01.22.pdf>

12. Стандарт вищої освіти за спеціальністю 242 «Туризм» галузі знань 24 «Сфера обслуговування» для другого (магістерського) рівня вищої освіти. Наказ Міністерства освіти і науки України від 21.02.2022 р. № 209. URL: <http://mon.gov.ua>Zatverdzeni.Standarty>

13. Хлонь Н. В., Кмець А. М. Формування готовності майбутніх учителів біології та природознавства до проведення природничих екскурсій з учнями основної школи. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи*. 2020. Вип. 76. С. 168–172. DOI <https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series5.2020.76.37>